

Prof. dr. sc. Vladimir Čavrak
Dr. sc. Tomislav Gelo
Dominik Pripužić, dipl. oec.

MODELI POTPORE SOCIJALNO UGROŽENIM KUĆANSTVIMA NA PRIMJERU POTROŠNJE ENERGIJE U EUROPSKOJ UNIJI ¹

MODELS OF SUPPORT FOR UNDERPRIVILEGED HOUSEHOLDS WITH THE EXAMPLE OF ENERGY SPENDING IN THE EUROPEAN UNION

SAŽETAK: Rast cijena nafte na svjetskom tržištu utječe na rast cijena energenata što direktno i indirektno utječe na povećanje troškova stanovništva za potrošenu energiju. Navedeno ima za posljedicu pogoršanje njihova ekonomskog blagostanja. Problem siromaštva nije ograničen samo na siromašne zemlje nego se s njim suočavaju i bogate zemlje. Vlade zemalja pomoću ekonomsku politiku različitim programima i strategijama nastoje smanjiti udio siromašnog stanovništva i povećati njihovo ekonomsko blagostanje. Europska unija jedan od svojih prioriteta vidi u borbi protiv siromaštva, što se vidi i u usvojenoj Lisabonskoj strategiji 2000. godine kojom se promovira pozitivna interakcija socijalne skrbi i razvoja gospodarstva. Siromaštvo je također aktualno i u tranzicijskim zemljama u kojima se istovremeno događaju procesi reforme, liberalizacije i restrukturiranja tržišta, što uvelike pogađa siromašno stanovništvo. U radu se analiziraju teoretski i praktični modeli i mjere potpore socijalno ugroženim kućanstvima na primjeru potrošnje energije, kao što su uspostava socijalnih ili "lifeline" tarifa, subvencije za potrošenu energiju, korištenje energetski efikasne opreme i materijala, niske naknade za priključenje na umrežene energente te razne druge socijalne pomoći.

KLJUČNE RIJEČI: energija, modeli, mjere vlade, socijalni aspekt, siromaštvo.

ABSTRACT: Campaign against poverty is one of the main priority of the EU and their members. The Lisbon Strategy, as an action and development plan for the EU was set out by the European Council in Lisbon in 2000. Its aim is to make the EU "the most dynamic and competitive knowledge-based economy in the world capable of sustainable economic growth with more and better jobs and greater social cohesion, and respect for the environment by 2010". Increase of energy prices have negative effect on energy expenditure what deteriorate prosperity of nation. All countries around the world, reach and pour, have problem with poorness. Different development programs and strategies adopted by government improve social status. Problem of poorness is especially actual in transition countries like Croatia. This article analysis most used models like lifeline tariffs, subvention for energy expenditures, energy efficiency measures and others models used to decrease energy poorness in EU and transition countries.

KEY WORDS: energy, models, measures, social aspects, poverty

¹ Članak je nastao temeljem rada autora na projektu "Utjecaj cijena energenata na gospodarski odnosno opći razvoj RH" za Ministarstvo gospodarstva, rada i poduzetništva.

1. UVOD

Cijene energije imaju izrazito značenje na gospodarstvo određene zemlje i blagostanje njezinih građana. Hrvatska je, kao malo i otvoreno gospodarstvo, izrazito podložna utjecajima i kretanjima na svjetskom tržištu. Različiti "šokovi" koji potresaju svjetsko tržište, mogu se prenijeti i prenose se u Hrvatsku. Rast cijena energenata utječe na povećanje izdvajanja stanovništva za potrošenu energiju i pogoršanje njihova ekonomskog blagostanja. Utjecaj je to veći što su stanovnici siromašniji.

Sve države širom svijeta, bogate i siromašne, suočavaju se s problemom siromaštva među svojim stanovništvom. Različitim programima i strategijama razvoja nastoji se unaprijediti socijalno zbrinjavanje i uključivanje siromašnih u društvenu zajednicu. U tom kontekstu problem dostupnosti i raspoloživosti energije siromašnom stanovništvu prepoznat je kao element koji ima znatan utjecaj na standard življenja, smanjenje siromaštva te sveukupni gospodarski napredak. Borba protiv siromaštva i socijalnog isključivanja jedan je od glavnih prioriteta Europske unije i njenih članica. Europska komisija je 2000. godine usvojila Lisabonsku strategiju koja promovira ideju o pozitivnoj interakciji između strategije razvoja gospodarstva i socijalne skrbi. Lisabonska strategija predviđa sedam ključnih elemenata razvoja socijalne skrbi i socijalnog uključivanja između kojih je i unaprjeđenje pristupa efikasnoj i pouzdanoj infrastrukturi: energiji, vodi, prijevozu i telekomunikacijskim uslugama.

Problem siromaštva posebno je aktualan u tranzicijskim zemljama u kojima procesi reforme, liberalizacije i restrukturiranja tržišta uvelike pogađaju stanovništvo sa malim prihodima. Otvaranje tržišta te uključivanje stranog kapitala razvijat će se do granica u kojima će cijene energije za pojedine kategorija potrošača odražavati stvarne troškove, što do sada nije bio slučaj.

Gotovo sve europske zemlje su tijekom proteklih godina razvijale i primjenjivale razne mehanizme pomoći kako bi siromašnim kategorijama stanovništva omogućile pristup pojedinim energetske izvorima.

U radu se analiziraju najčešće korišteni modeli, kao što su uspostava socijalnih ili "lifeline" tarifa, subvencije za potrošenu energiju, korištenje energetske efikasne opreme i materijala, niske naknade za priključenje na umrežene energente te razne druge socijalne pomoći.

2. ANALIZA PROBLEMA POTPORA SIROMAŠNOM STANOVNIŠTVU U ZEMLJAMA EU ZA SUFINANCIRANJE POTROŠNJE ENERGIJE

2.1. Modeli pomoći u opskrbi energijom u EU

Borba protiv siromaštva i socijalnog isključivanja jedan je od glavnih prioriteta Europske unije i njenih članica. Europska komisija je 2000. godine usvojila Lisabonsku strategiju (1) koja promovira ideju o pozitivnoj interakciji između strategije razvoja gospodarstva i socijalne skrbi. Lisabonska strategija ima sedam ključnih elemenata razvoja socijalne

skrbi i socijalnog uključivanja između kojih je i unapređenje pristupa efikasnoj i pouzdanoj infrastrukturi: energiji, vodi, prijevozu i telekomunikacijskim uslugama. Isto tako donijela je i niz mjera kojima se zacrtani ciljevi moraju i ostvariti. Broj stanovnika u Uniji koji je pogođen siromaštvom je znatan. Ocijenjeno je da je 2002. godine iznosio više od 18 milijuna stanovnika, što čini 15 posto od ukupnog broja stanovnika. Siromaštvo je u pojedinim zemljama, pa čak i unutar samih zemalja nejednoliko, a isto tako dostupnost i potrošnja energije (7).

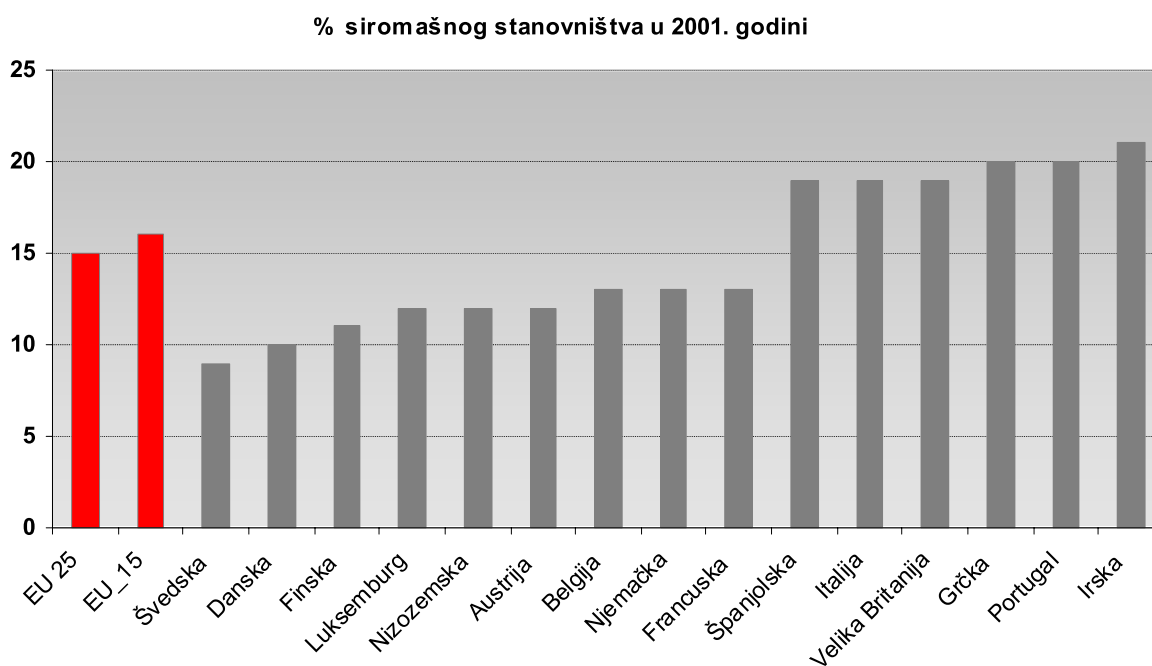
Europska komisija je 1990. godine pokrenula projekt "MISSOC" (*Mutual Information System on Social Protection in the European Union – Zajednički informatički sustav o socijalnoj zaštiti u Europskoj uniji*) s ciljem osiguranja kontinuirane i usklađene razmjene informacija o socijalnoj skrbi u zemljama članicama. Time je MISSOC postao značajna baza informacija koja sadrži sve zakonodavne okvire o socijalnoj zaštiti koji su na snazi u pojedinim zemljama (10).

Opskrba energijom siromašnih kućanstava u rijetkim se slučajevima izdvaja kao posebna stavka prilikom dodjele socijalne pomoći. Uglavnom se prikazuje zajedno s drugim stavkama u okviru naknada za ostvarenje minimalno potrebnih životnih uvjeta.

Na sljedećem dijagramu pokazani su udjeli siromašnih kućanstava u zemljama Europske unije u 2001. godini. Siromaštvo je za potrebe ovog prikaza definirano na sljedeći način: kućanstva se smatraju siromašnima ukoliko su njihova primanja manja od 60 posto prosječnih primanja na razini države.

U Europskoj je uniji tijekom 2001. godine najviše siromašnih kućanstava bilo zastupljeno u Irskoj te Portugalu i Grčkoj. Udjeli u tim zemljama bili su veći od 20 posto. Najmanje siromašnih kućanstava, manje od 10 posto, zabilježeno je u Švedskoj i Danskoj.

Slika 1. Udio siromašnog stanovništva u zemljama Europske unije, %

Izvor: Eurostat (7)

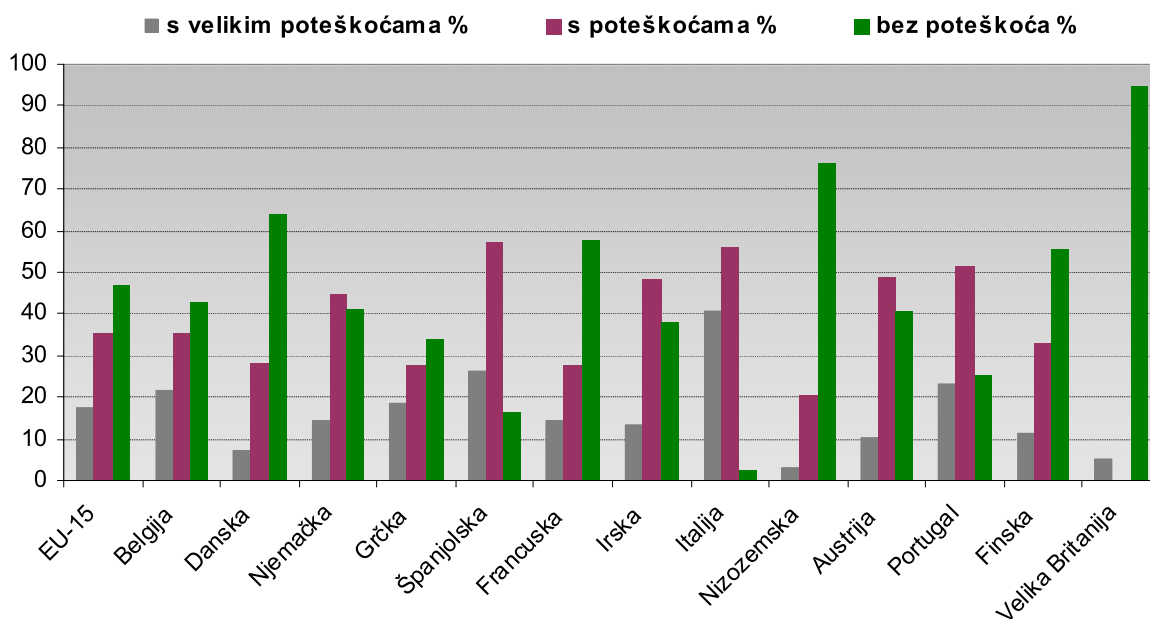
Europska komisija je tijekom proteklih godina razvijala vrlo sofisticirani pristup identifikacije i analize siromaštva koji je bio potreban radi uvida u stvarno stanje, međusobnu komparaciju između zemalja članica, izrade strategija socijalne skrbi i socijalnog uključivanja. Godine 1994. započela je primjena instrumenta za skupljanje i tumačenje podataka o kućanstvima pod nazivom ECHP (*European Community Household Panel Survey*), a bio je na snazi do 2001. godine. Razlozi njegovog ukidanja su višestruki. Prije svega zbog promjena na političkoj sceni, uvođenja novih metoda koordiniranja na području socijalnog uključivanja i reforme mirovinskog sustava, zatim zbog povećanja Europske unije s 15 na 25 članica kao i potreba za analizom ostalih, susjednih europskih zemalja. Također, uniformiranost je potrebna zbog podataka koji se objavljuju u publikacijama UN-a vezane uz statistiku prihoda u kućanstvima i sl.

ECHP instrument je vrlo brzo, 2003. godine, zamijenjen s novim metodološkim konceptom pod nazivom EU-SILC (*European Community Statistics on Income and Living Conditions*). Projekt je formalno stupio na snagu 2004. godine, a potkraj 2005. publicirani su prvi službeni rezultati za svih 25 zemalja članica. Očekuje se da će se projekt razvijati do 2007. godine te da će nakon toga biti referentan statistički izvor o prihodima i socijalnom isključivanju u Europskoj uniji. U prijelaznom razdoblju, indikatore o stanju kućanstava te siromaštvu Eurostat će modelirati na temelju nacionalnih statističkih izvora pojedinih zemalja. Siromaštvo će se definirati posebnom skupinom indikatora pod nazivom Leaken indikatori koji vrlo detaljno analiziraju sve aspekte siromaštva (13).

Na sljedećem dijagramu prikazani su rezultati analiza provedenih u okviru ECHP 2001. godine a odnose se na zastupljenosti kućanstava i probleme s kojima se suočavaju vezanim uz podmirivanje troškova za stanovanje.

Najviše poteškoća imaju kućanstva u Italiji, preko 40 posto ih ima vrlo velike poteškoće. Za razliku od Italije, 90 posto kućanstava u Velikoj Britaniji nema nikakvih poteškoća u podmirivanju svojih obaveza.

Slika 2. Poteškoće u podmirivanju troškova za stanovanjem, %

Izvor: Eurostat (7)

2.2. Metodološki koncept ocjene socijalnih aspekata potrošnje energije

Analiza mogućnosti podmirenja minimalnih energetske potreba u kućanstvima razne institucije provode uz pomoć vrlo sličnih metodoloških modela.

Tako je i Europska banka za obnovu i razvoj (5) razvila metodološki koncept koji se temelji na utvrđivanju postojećeg stanja, a zatim slijedi projiciranje budućih potreba i mogućnosti. Osim samog koncepta vrlo važan aspekt u ovoj problematici je i raspoloživost adekvatnih informacija o stanju, odnosno potrošnji u kućanstvima.

Izvori podataka

Osnovni podatci neophodni za analizu mogućnosti adekvatne opskrbe energijom su troškovi odnosno prihodi raspoloživi prema pojedinim decilnim skupinama potrošača kao i podatci o troškovima za energiju. Većina ovih informacija može se dobiti iz anketa o potrošnji kućanstava, statističkih informacija iz nacionalnih statistika, ministarstava socijalne skrbi, regulatornih agencija i drugih izvora. Najučestaliji izvor podataka u svim tranzicijskim zemljama je anketa o životnom standardu (*Living Standard Measurement Survey - LSMS*) i anketa o potrošnji u kućanstvima. Anketa o životnom standardu posebno je korisna iz razloga što je formirana na način da mjeri siromaštvo. Međutim, ankete se u kućanstvima ponekad znatno razlikuju u samoj svrsi, veličini i kvaliteti, što stvara poteškoće kod pokušaja usporedbe pojedinih zemalja i regija.

Svaka se usporedba stoga mora uzimati s rezervom. Postoje također izvjesne nesigurnosti u interpretaciji podataka povezanih s troškovima energije. Iz razloga što predstavnici kućanstava sami daju podatke o potrošnji energije, javljaju se pogreške i razlike u odnosu na statistička izvješća i informacije koje objavljuju opskrbljivači energijom. Osim toga, potrebno je obratiti pažnju i na niz drugih nelogičnosti i pokazatelja.

Analiza mogućnosti potrošnje minimalno potrebne količine energije

Osnovno polazište za izradu analiza mogućnosti podmirenja minimalno potrebne količine energije su udjeli troškova za energiju u ukupnim troškovima, odnosno приходima kućanstava.

Iako anketa o potrošnji u kućanstvima može pružiti niz adekvatnih podataka, neke je informacije potrebno osigurati iz drugih izvora ili ih iskustveno ocijeniti.

Za ocjenu socijalnih aspekata potrošnje energije vrlo bitno je identificirati kućanstva s niskim приходima jer prosječne ocjene mogu vrlo slabo reflektirati stvarno stanje. Energetska se potrošnja stoga promatra prema razredima kupovne moći, odnosno prema decilnim skupinama, jer mogućnost korištenja energije nije problem svih kućanstava već samo dijela kućanstava koji se najčešće povezuje s onima koji imaju niske prihode.

Ocjena mogućnosti potrošnje energije u budućnosti

Kod izrade razvojnih strategija, mogućnost podmirenja troškova za energiju u budućnosti, zbog očekivanog porasta cijene energije, vrlo je važna, možda čak i važnija nego ocjena postojećeg stanja. Cijena energije za kućanstva posljednjih se je godina znatno povećala i tarifne reforme jedan su od najvećih predstojećih izazova. Regulatori i političari trebaju poznavati socijalni utjecaj procesa reforme te ocijeniti potrebnu razinu socijalne pomoći koja će biti potrebna u nadolazećem razdoblju. Simulacija utjecaja promjene cijena na mogućnosti adekvatne opskrbe može stoga pružiti vrlo važnu informaciju o očekivanjima u budućnosti.

Ocjena budućih mogućnosti zahtijeva i simulaciju nekih bitnih parametara. Posebno se to odnosi na očekivane buduće prihode kućanstava, uključujući i prihode kućanstava iz prve decilne skupine. Ukoliko se detaljnije želi pristupiti ovoj problematici, potrebno je poznavati i očekivanu potrošnju energije u budućnosti, jer će rastom standarda rasti i energetske potrebe. Kada se utvrde navedene varijable, slijedi simulacija raznih tarifnih scenarija te ocjena koliko će kućanstava morati uložiti svojih prihoda u podmirenje troškova za energiju.

EBRD je razvila vlastite projekcije razvoja očekivanih prihoda i troškova u kućanstvima na temelju srednjoročnog razvoja i inflacije. Međutim, zbog jednostavnosti provedbe proračuna, pretpostavlja se da će se prihodi kućanstava povećavati proporcionalno po decilnim skupinama u skladu sa stopom rasta bruto domaćeg proizvoda.

Rezultati istraživanja EBRD

Europska banka za obnovu i razvoj provela je niz istraživanja vezanih uz utvrđivanje minimalne količine energije koja treba biti dostupna potrošačima kako bi zadovoljili energetske potrebe.

Studija koja je izrađena posebno za područje tranzicijskih zemalja za potrošnju električne energije, energije za grijanje iz sustava daljinskog grijanja te vodu, pokazala je neočekivane rezultate. Očekivalo se da kućanstva troše više novaca na grijanje nego na vodu i električnu energiju, međutim rezultati su bili suprotni iako u tranzicijskim zemljama sezona grijanja traje i do šest mjeseci. Kućanstva imaju najveće troškove za električnu energiju, dok su udjeli troškova zajedno za električnu energiju, grijanje i vodu vrlo niski.

Niz faktora može opisati navedene činjenice. Prvo objašnjenje povezano je s postojećim tarifnim sustavima. Cijene električne energije u većini zemalja približile su se cijeni koja održava stvarni trošak isporučene energije, što nije slučaj za vodu, a pogotovo ne za toplinsku energiju. Naplata troškova za električnu energiju također se pokazala učinkovitijom nego kod troškova vode ili toplinske energije.

Kao posljedica navedenog, proizlazi da su troškovi za električnu energiju znatno viši.

Drugo objašnjenje može se pronaći na strani potrošnje. Osim što razina potrošnje varira u velikoj mjeri s primjenom različitih tarifnih stavova, ona može biti odraz i nejednakosti u raspodjeli prihoda po pojedinim decilnim grupama ali i same kvalitete opskrbe.

Prema istraživanjima EBRD prosječna potrošnja električne energije u zemljama jugoistočne Europe (SEE – *South Eastern Europe*) gotovo je dvostruko veća od potrošnje u zemljama središnje i istočne Europe te baltičkim zemljama (CEB – *Central Eastern Europe and the Baltic States*), te trostruko veća od potrošnje u Zajednici nezavisnih država (CIS – *Commonwealth of Independent States*).

U nekim CIS zemljama, kao u Moldaviji i Gruziji prosječna mjesečna potrošnja električne energije u kućanstvima kreće se između 50 i 70 kWh, a u Hrvatskoj i Makedoniji ta vrijednost doseže 400 kWh na mjesec. Ove razlike mogu biti rezultat podmirivanja potreba za grijanjem u zemljama s niskom potrošnjom električne energije s raznim energetske izvorima. Međutim u SEE zemljama kućanstva intenzivnije koriste električnu energiju kao primarni energetske izvor uglavnom iz razloga što je jeftinija i pouzdanija. Podatci su pokazali da kućanstva s malim troškovima za toplinsku energiju imaju znatno veće troškove za električnu energiju što je slučaj u Albaniji, Armeniji i Makedoniji jer imaju mali udio kućanstava korisnika energije iz toplinskih sustava.

Očito je dakle da postoji vrlo jaka povezanost odnosno prisutnost tzv. zamjenskog efekta toplinske s drugim izvorima topline, kao što je prirodni plin, drvo i ugljen.

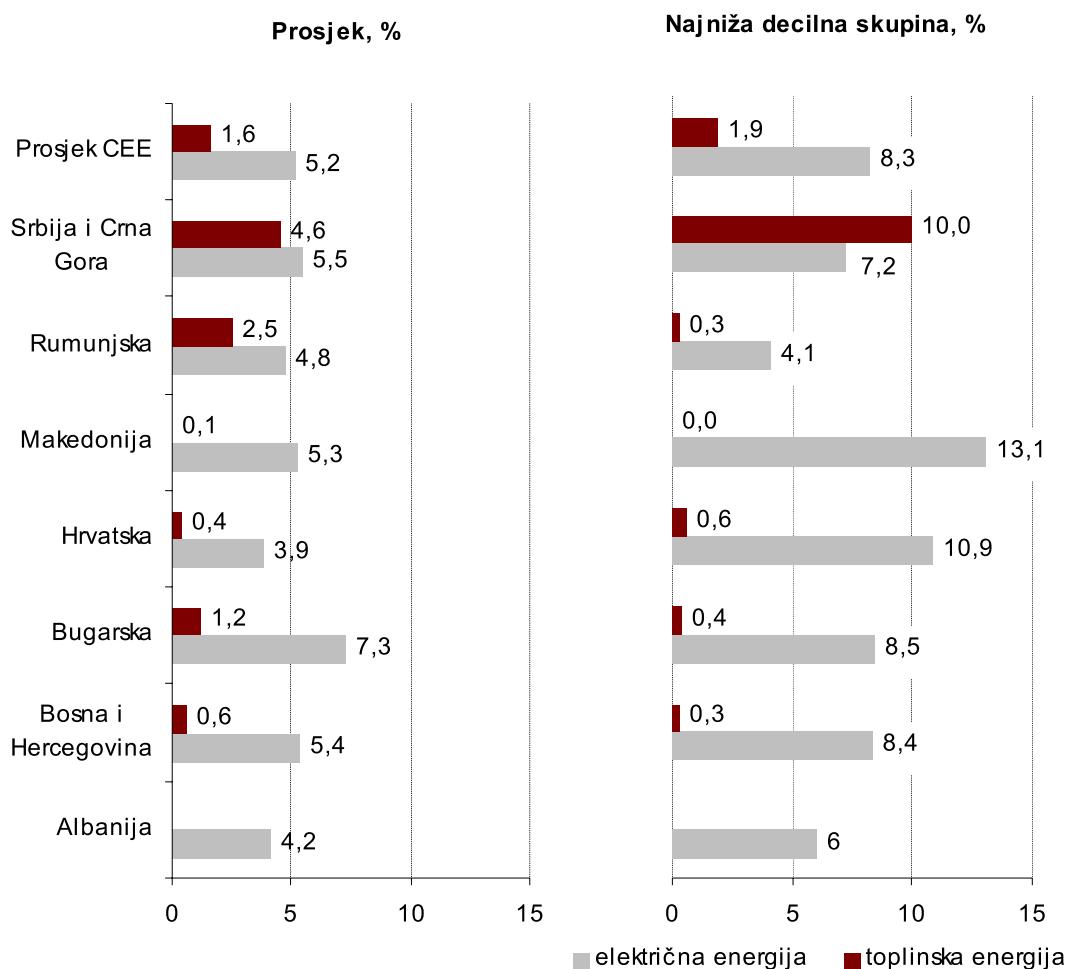
U većini tranzicijskih europskih zemalja prosječni troškovi za električnu energiju u kućanstvima ne iznose više od 5 do 6 posto u ukupnim troškovima. Udio troškova za vodu iznosi manje od 3 posto, dok udio troškova za grijanje iz toplinskih sustava nije niti u jednom slučaju veći od 8 posto.

Možda zanimljivija činjenica, odnosno više zabrinjavajuća, za razliku od prosječnih veličina su udjeli troškova za energiju koje snose kućanstva male kupovne moći, odnosno ona koja pripadaju prvoj decilnoj skupini.

Jer, kao što su prosjeci pokazali, podmirivanje troškova za energiju prosječnom kućanstvu i nije problem. Prosječno, u SEE zemljama 10 posto kućanstva najniže kupovne moći troši oko 8 posto prihoda za podmirenje troškova električne energije.

Mogućnost podmirivanja troškova za grijanje iz sustava za distribuciju topline znatno je teže opisati zbog velikih mogućnosti korištenja nekog drugog zamjenskog energenta u kućanstvima. Udjeli troškova za toplinsku energiju u prihodima vrlo su visoki u zemljama u kojima visok postotak kućanstva manje kupovne moći koristi toplinske distributivne sustave. Takav se slučaj javlja u Srbiji i Crnoj Gori, gdje, iako je cijena toplinske energije znatno niža u odnosu na druge SEE zemlje, udjeli troškova za toplinsku energiju u prihodima veći su od 10 posto.

Slika 3. Udio troškova za električnu i toplinsku energiju u prihodima u SEE zemljama (2005. godine)

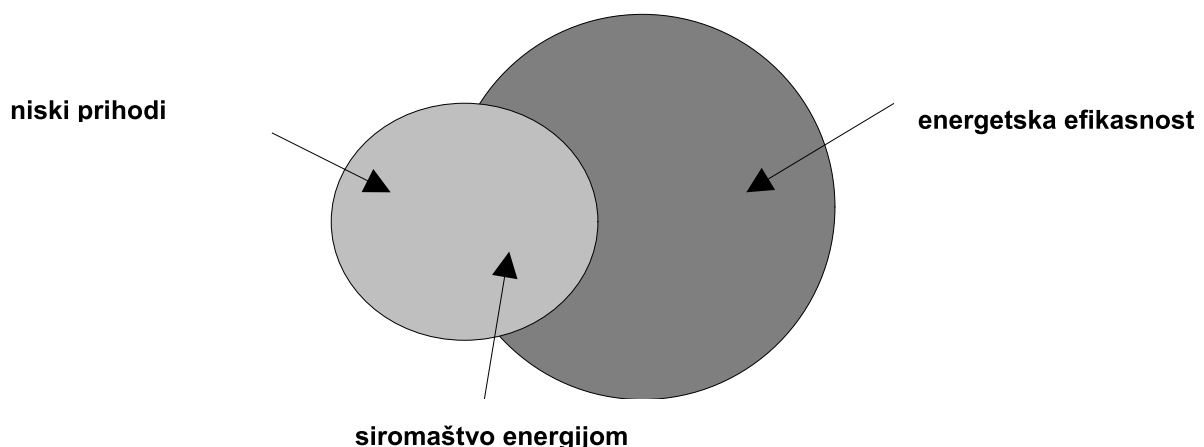
Izvor: EBRD (14).

2.3. Metoda utvrđivanja socijalnih aspekata potrošnje energije na lokalnoj razini

Jedan uspješan projekt koji može poslužiti kao primjer planiranju zbrinjavanja energijom socijalno ugroženih kućanstava je projekt pod nazivom Procjena siromaštva energijom na lokalnoj razini (2) što ga je 2003. godine proveo Centar za održivu energije (*Centre for Sustainable Energy – CSE*) koji djeluje u okviru Bristolskog sveučilišta, a na inicijativu vodećeg distributera električnom energijom SWEB na području jugozapadne Engleske. Projekt je imao dva osnovna cilja. Prvi, SWEB je uočio da indikatori siromaštva energijom na lokalnoj razini mogu znatno doprinijeti provedbi vlastitog programa primjene mjera energetske efikasnosti i drugih inicijativa kojima se smanjuje siromaštvo energijom. Drugi, SWEB je utvrdio da će projekt doprinijeti razvoju dobrih primjera unutar energetske sektora.

Indikator siromaštva energijom (*Fuel Poverty Indicator – FPI*) predviđa istovremeno broj i udio kućanstava koja su siromašna energijom na bilo kojem geografskom području. Izraz "siromaštvo energijom" opisuje interakciju između niskih primanja, lošeg pristupa energetske uslugama, loše izolacije i neefikasnih sustava za grijanje. Dok su siromaštvo energijom, niska primanja i energetska efikasnost u domaćinstvima vrlo usko povezani, postoje i vrlo jasne razlike među njima koje se trebaju objasniti i razmotriti prilikom razvoja indikatora siromaštva energijom na lokalnoj razini. Odnosi između navedenih čimbenika mogu se prikazati na sljedećoj ilustraciji.

Slika 4. Odnos parametara za izradu indikatora siromaštva energijom

Uvažavajući osnovne definicije kojima se opisuje zadovoljavajući standard grijanja, a koji je opisan u prethodnom poglavlju vrlo važno je naglasiti da se definicija siromaštva energijom bazira na onome koliko kućanstva trebaju trošiti na grijanje za razliku od činjenice što stvarno troše. Prethodne definicije režima grijanja bazirane su na unutarnjim temperaturama koje preporučuje Svjetska zdravstvena organizacija kako bi se održavala adekvatna zdravstvena skrb.

Međutim regionalna vlada preferira koristiti definiciju i analizu osnovnih prihoda kućanstava kao jednog od ključnih parametara siromaštva energijom. Proračun potrebnih količina energije s ciljem održavanja adekvatne topline u kućanstvima bazira se na pretpo-

stavkama standarda energetske efikasnosti. Vladina mjera kojom se utvrđuje energetska efikasnost naziva se Standardna procedura procjene (*Standard Assesment Procedure – SAP*) čija ljestvica rangira od 1 (vrlo loše efikasnosti) do 100 (izvrsne efikasnosti). Nekoliko načina utvrđivanja siromaštva energijom prikazano je u sljedećim potpoglavljima.

Izvori podataka za proračun indikatora siromaštva energijom

U Engleskoj je moguće pronaći mnoštvo dokumenata o siromaštvu energijom na nacionalnoj i regionalnoj razini koji proizlaze iz Ankete o stanju u kućanstvima (*English House Condition Survey – EHCS*). Anketa o stanju u kućanstvima provodi se svakih pet godina i obuhvaća ispitivanje predstavnika članova kućanstava, ali i direktan pregled vlasništva na licu mjesta od ekspertnog anketara. Uspoređujući prihode domaćinstava i SAP podatke moguće je utvrditi status siromaštva energijom ispitanog kućanstva. Na području Engleske anketirano je tijekom 2001. godine 17.500 kućanstava, a tijekom 2002. godine nastavljeno je ispitivanje te je provedena anketa na uzorku od 8.000 kućanstava.

Međutim, veličina uzorka za EHCS pokazala se je nedovoljnom za detaljnije analize na lokalnoj razini, područjima manjim od postojećih vladinih regionalnih ureda. Ukoliko se slično ispitivanje provede na adekvatnom uzorku domaćinstva na nižoj razini u odnosu na prethodno opisanu mogli bi se dobiti precizniji podatci o stanju potrošnje energije u kućanstvima niže kupovne moći na lokalnoj razini. Međutim, ovakav pristup svakako bi znatnije povećao troškove samog istraživanja. Iz tog razloga predložene su dvije jeftinije varijante ispitivanja indikatora siromaštva energijom, a to su: korištenje već postojeće Ankete o stanju u kućanstvima koja se provodi na lokalnoj razini te pronalaženje tzv. "proxy" indikatora za kućanstva s niskim prihodima, siromašne uvjete stanovanja i/ili siromaštvo energijom općenito.

Anketa o stanju u kućanstvima na lokalnoj razini

Za potrebe izrade indikatora siromaštva energijom sve lokalne vlasti zamoljene su da dostave kopije Anketa o stanju u kućanstvima na lokalnoj razini koje se periodično provode. Ovakav pokušaj nije urodio adekvatnim rezultatima. Naime, dio lokalnih vlasti uopće nije odgovorilo na zahtjev, pojedine vlasti izračunale su prosječan SAP omjer za privatna kućanstva, dok su pojedine dostavile SAP listu za kućanstva u javnom sektoru. Postoji mogućnost izračuna indikatora siromaštva energijom kombinirajući SAP informacije s proxy ili niskim prihodima. Također, niti ova informacija nije konzistentno prikupljena na razini lokalnih vlasti. Iz tog razloga zaključeno je da Anketa o stanju u kućanstvima na lokalnoj razini nije u trenutku ovog istraživanja bila adekvatna za daljnje analize. Međutim ovakve ankete bile bi daleko korisnije kada bi se u budućnosti napravila poboljšanja kako kod izrade, odnosno nadopune samog anketnog upitnika, izrade standardiziranog pristupa prikupljanja SAP data, informacija o prihodima i sl. Iako ovakva poboljšanja i promjene nije moguće postići u kratkom roku, dugoročno, ovakav pristup može biti vrlo koristan prilikom kreiranja strategija suzbijanja siromaštva na lokalnoj razini.

Aproksimativni indikatori

U nedostatku direktnih mjera na lokalnoj razini vezanih uz utvrđivanje statusa siromaštva moguće je ispitati i mogućnosti korištenja razinih aproksimativnih indikatora kod kućanstava niske kupovne moći, kućanstava u lošim stambenim uvjetima i/ili kod siromaštva energijom općenito. Takva istraživanja provode se na način da se analizira niz dostupnih

indikatora na nekom manjem području na osnovi kojih se zatim donose zaključci o indikatoru siromaštva energijom.

Pokazatelji niske kupovne moći

a. Indikatori temeljeni na statusu korisnika socijalne pomoći

Općeniti indikator kojim se utvrđuju kućanstva niske kupovne moći je njihov status korisnika nekog oblika novčane pomoći. To se provodi na način da se posebnim procedurama utvrđuje jesu li prihodi kućanstava dovoljno niski da se stekne status korisnika. Faktori koji se pri tome uzimaju u obzir su broj uzdržavanih članova kućanstva, nemoćne osobe, prihodi od zarade, mirovine, štednja i slično. Ovi indikatori mogu biti vrlo dobri pokazatelji broja i statusa kućanstava s niskih prihodima.

Međutim, osnovni nedostatak ovakvog pristupa je taj što znatan broj kućanstava s niskim prihodima ne podnosi zahtjeve za ovakvim pomoćima. Ovaj problem posebno je prisutan kod stanovništva starije dobi i/ili ruralnog stanovništva. Prema istraživanjima od 22 do 36 posto stanovnika starije životne dobi koja imaju uvjete za podnošenje zahtjeva za socijalnom pomoći, ne prijavljuju se. Također, velik dio domaćinstava kod kojih je prisutno siromaštvo energijom nemaju pravo stjecanja statusa korisnika pomoći.

b. Drugi pokazatelji deprivacije

Indeks multiple deprivacije (IMD) vrlo se opsežno koristi u istraživanjima kao opći pokazatelj deprivacije na manjim prostorima. Ovaj se indeks sastoji od 6 parametara, plus odvojeni indeks dječjeg siromaštva. Indeks se sastoji od deprivacije prihoda, deprivacije stambenih uvjeta, zdravstvene deprivacije, deprivacije obrazovnih vještina i edukacije, deprivacije zapošljavanja te prostornom pristupu uslugama.

c. Indikatori dobiveni iz Cenzusa

Cenzus ne analizira direktno prihode kućanstava, iako su se ove mjere pokušale uvesti u Cenzus 2001. godine, zbog neuspjeha su odbačene. Istraživači socijalne znanosti pokušali su razviti određene proksi indikatore za kućanstva niske kupovne moći temeljene na ispitivanjima koja se provode u okviru Cenzusa. Ovi indikatori vezani su uz "nezaposlenost" i "neposjedovanje osobnih vozila".

Pokazatelji loših uvjeta stanovanja u kućanstvima

U Engleskoj u trenu provedbe ovog projekta nisu postojali adekvatni indikatori loših uvjeta stanovanja na lokalnoj razini. Svi prethodno navedeni parametri ne ocrtavaju i ne obuhvaćaju adekvantno informacije o lošim uvjetima stanovanja u kućanstvima, počevši od Ankete o stanju kućanstava na lokalnoj razini i nezainteresiranosti lokalnih vlasti da sudjeluju u izradi indeksa siromaštva energijom.

Pokazatelji siromaštva energijom u kućanstvima

Analiza siromaštva energijom može se provesti posebno i neovisno o prethodno navedenim parametrima. Ovakve analize obuhvaćaju potrošnju električne energije, potrošnju električne energije koja se plaća uz pretplatu, smrtni slučajevi uzrokovani smrzavanjem, nedostatak centralnog grijanja i prenapučenost stambenog prostora.

U idealnom slučaju bilo bi vrlo korisno poznavati informacije o ukupnoj potrošnji energije u kućanstvima. Iako se to čini vrlo kompleksnim postupkom, ipak je izvedivo u suradnji s lokalnim distributerom.

Svi prethodno opisani pokazatelji povezani su vrlo usko sa siromaštvom energije i potrebno je vrlo pažljivo odabrati izvor informacija koji može pružiti najpouzdanije rezultate. Iako je Centar za održivu energetiku u trenu provedbe ovog projekta odabrao podatke iz Cenzusa, dao je ujedno i niz sugestija kako poboljšati korištenje svih ostalih pokazatelja.

Procjena siromaštva energijom na lokalnoj razini

Procjene su napravljene na temelju niza indikatora o siromaštvu energijom koji su se prikupili iz Cenzusa i Anketa o stanju u kućanstvima, koje su se u trenutku izrade studije pokazale kao najpogodnijima. Metoda koja se je koristila temeljena je na korištenju multivarijantne statističke tehnike logističkih regresija koja se primjenjivala ranije tijekom izrade nekih drugih indikatora deprivacije. U početku je selektirano 11 varijabli koje predstavljaju potencijalne pretpostavke za siromaštvo energijom: to su nezaposlenost, samohrani roditelji, podokupiranost stambenih prostora, preokupiranost stambenih prostora, nedostatak centralnog grijanja, neposjedovanje osobnog automobila, unajmljeni stambeni prostor, unajmljeni stambeni prostor od privatnog vlasnika, korisnik socijalnih stanova, umirovljenik samac, nemoćne osobe.

Koristeći navedenu statističku tehniku promatrana su preklapanja između varijabli te su se definirale nove temeljne varijable koje pokazuju zastupljenost i broj kućanstava siromašnih energijom.

S obzirom da su indikatori Cenzusa raspoloživi za široko geografsko područje, moguće je ove analize provesti na regionalnim i lokalnim razinama.

Ovakav način proračuna indikatora siromaštva energijom predstavlja vrlo snažan alat za kreatora strategija razvoja i programa.

3. ŽIVOTNI STANDARD I SIROMAŠTVO ENERGIJOM

Životni standard se kao pojam u literaturi susreće još od 17. stoljeća. To je dinamična, vrlo složena i teško mjerljiva kategorija. Međutim, koliko god bio složen, pojam životnog standarda je u osnovici zapravo nastojanje da se što potpunije zadovolje ljudske potrebe. Zadovoljavanje najvećeg broja tih potreba (osim onih koje nisu u potrošačkom segmentu ljudskog života, npr. slobode) ostvaruje se potrošnjom materijalnih dobara i usluga. U svim zemljama tržišnog gospodarstva izdvajaju se znatna sredstva za podmirivanje zdravstvenih, obrazovnih, kulturnih, socijalnih i drugih potreba stanovništva.

Uvriježeno je mišljenje kako se životni standard odnosi na kvalitetu i kvantitetu dobara i usluga koji se preraspodjeljuju unutar stanovništva, a kojima dakle pojedinci žele postići zadovoljenje svojih potreba. Uglavnom se mjeri preko standarda, kao što su nejednakost dohotka i stopa siromaštva, a često se koristi i mjerama poput kvalitete zdravstva, standarda obrazovanja te socijalnih prava stanovništva. U svakodnevnoj uporabi pojam životnog standarda označuje stupanj zadovoljenosti materijalnih i ostalih potreba stanovništva koji je već postignut. Neki ga definiraju i kao poželjni stupanj zadovoljenosti životnih potreba, dok postignuti stupanj obuhvaća pojam životna razina.

Pojam društvene stratifikacije označava poseban oblik društvene nejednakosti koji uključuje hijerarhiju društvenih skupina i njihovo rangiranje jednih ispod drugih, obično na temelju količine moći, ugleda i bogatstva koje članovi pojedine skupine posjeduju. Članovi jednog sloja imaju zajednički identitet, slične interese i podjednak način života. Najčešći

faktori prema kojima se skupine rangiraju su prestiž, bogatstvo, dohodak, potrošnja i sl. U daljnjem tekstu bit će više riječi o najnižoj skupini na društvenoj ljestvici – skupini siromašnih.

Potrebno je na samom početku istaknuti probleme i koncepte definiranja siromaštva i siromašnih socijalnih skupina. Siromaštvo se u najširem smislu može definirati kao nemogućnost namirenja osnovnih fizičkih i socijalnih potreba u nekom društvu. Uobičajeno se određuje kao nemogućnost zadovoljavanja materijalnih potreba, posebice za hranom, ali i nemogućnost osiguranja smještaja, sredstava za rad i druge imovine. Drugim riječima, siromaštvo označuje nedostatak više izvora koji vodi neodgovarajućoj prehrani i nezadovoljavanju osnovnih potreba. Po nekim kriterijima u osnovne potrebe spadaju: prehrana, zdravlje, obrazovanje, zaposlenje, stanovanje i sudjelovanje u društvenom i kulturnom životu.

3.1. Pokazatelji siromaštva

Postoje različiti načini mjerenja siromaštva, tj. definiranja linije siromaštva. Linije siromaštva služe da se empirijski utvrdi je li neki pojedinac i/ili kućanstvo siromašno. One dijele ljude na siromašne i nesiromašne, što je pomalo pregruba podjela s obzirom da među tim dvjema kategorijama ima mnogo različitih skupina. Ovisno o samom načinu mjerenja siromaštva, odnosno definiranja linije siromaštva, mijenja se i broj siromašnih u nekom društvu. Tri su glavna koncepta ili pristupa prilikom definiranja i mjerenja siromaštva, odnosno same linije siromaštva: apsolutno, relativno i subjektivno siromaštvo.

Koncept apsolutnog siromaštva polazi od utvrđivanja minimalnih ljudskih potreba poput hrane, odijevanja i sličnog, koje je moguće utvrditi za sve ljude i u svim društvima, a nužne su za održavanje zdravlja i fizičke sposobnosti. Prema ovom konceptu linija siromaštva se određuje preko košare proizvoda i usluga koja se smatra nužnom u nekom društvu. Ukupna cijena dobara i usluga u toj košari određuje liniju siromaštva. Apsolutna je granica siromaštva fiksna, samo se usklađuje s inflacijom i promjenama cijena.

Ova granica siromaštva, dakle, označuje apsolutni minimalni životni standard i obično se temelji na točno utvrđenoj potrošačkoj košarici prehrambenih proizvoda (za koju se procjenjuje da podmiruje odgovarajuće minimalne prehrambene potrebe za očuvanje zdravlja), uvećanu za neke druge troškove (poput stanovanja i odjeće). Bitno je istaći da se razlikuje među zemljama, ovisno o sadržaju košarice.

Koncept relativnog siromaštva utvrđuje siromaštvo u odnosu prema nacionalnom životnom standardu jer se, bez obzira na apsolutne potrebe, ljudi mogu smatrati siromašnima ako je njihov standard znatno niži od standarda drugih osoba u promatranoj zemlji. Relativna granica siromaštva obično se utvrđuje kao određeni postotak medijalnoga ili prosječnog dohotka. Relativno se siromaštvo određuje dakle u odnosu na standard života koji je trenutno prihvatljiv i pristojan. Neki su siromašni tek ako ih usporedimo s drugim članovima zajednice.

Relativno je siromaštvo u biti posljedica distribucije dohodaka pa se smatra više mjerom nejednakosti nego siromaštva. Kada se linija siromaštva određuje u odnosu prema distribuciji dohotka, onda obitelji koje se nalaze ispod linije siromaštva određene na taj način više i ne možemo nazivati siromašnim obiteljima već obiteljima koje imaju niska primanja (*low-income families*). Eurostat više ne upotrebljava izraz stopa siromaštva (*poverty rate*) već stopa rizika od siromaštva (*at risk of poverty rate*). Cilj državne pomoći,

u ovom slučaju subvencija je svakako osigurati podmirenje osnovnih životnih potreba ili "socijalno-kulturni minimum". Relativna linija siromaštva ne govori o tome koje je potrebe i u kojoj mjeri moguće zadovoljiti tom razinom dohotka.

Koncept subjektivnog siromaštva polazi od toga kako sami ljudi doživljavaju vlastito blagostanje. Definira se anketnim ispitivanjima ili intervjuima stanovništva koji procjenjuju minimalnu razinu dohotka potrebnu za život. Češće se koriste koncepti apsolutnog i relativnog siromaštva kod definiranja linije siromaštva u nekom društvu.

3.3. Međunarodno usporedive linije siromaštva i nacionalna linija siromaštva

Za potrebe komparacije standarda i statusa tranzicijskih zemalja Svjetska banka koristi međunarodno usporedivu liniju siromaštva od 4,30 dolara po danu po paritetu kupovne moći. Službena linija siromaštva Europske unije iznosi 60 posto medijana nacionalnoga ekvivalentnog dohotka, no koristeći ovako definiranu liniju siromaštva nema se nikakvih informacija o tome koje je potrebe moguće zadovoljiti na toj razini dohotka, odnosno kakav je stil života moguće voditi na toj granici siromaštva.

Bez obzira na postojanje linija siromaštva koje služe za međunarodne usporedbe ili liniju koju je definirala Europska unija, poželjno je da svaka zemlja definira svoju službenu ili nacionalnu liniju siromaštva. Službena ili nacionalna linija siromaštva je linija siromaštva za koju vlast neke zemlje smatra da odgovara socijalnim prilikama te zemlje, pa se kretanje i rasprostranjenost siromaštva mjeri u odnosu prema toj liniji. Ona se najčešće koristi kao kriterij prilikom ostvarivanja prava na socijalnu pomoć na način da svi oni čiji su dohodci ispod te linije ili ispod određenog postotka linije, imaju pravo zatražiti neki oblik socijalne pomoći. Za definiranje nacionalne linije siromaštva ključna su dva čimbenika: prosječna razina blagostanja u društvu i način raspodjele tog blagostanja među pojedincima i socijalnim grupama.

3.4. Problemi mjerenja siromaštva

Apsolutna i relativna stopa siromaštva pokazuju prosjek za cijelo stanovništvo i zapravo ne govore tko je u boljem odnosno lošijem položaju. Potrebno je stoga utvrditi stope siromaštva za pojedine skupine stanovništva. Vrlo je bitno kako se siromaštvo mjeri jer na temelju tih mjerenja utvrđuju se odgovarajuće politike pomoći siromašnima te raspodjela dohotka. Najuobičajeniji načini mjerenja temelje se na razini raspoloživog dohotka ili potrošnje. Informacije o dohotku ili potrošnji dobivaju se odgovarajućim istraživanjima reprezentativnog uzorka stanovništva kada se članove kućanstva pita o pojedinostima njihovih potrošačkih navika i izvorima dohotka. Takva se ispitivanja provode u većini zemalja.

Za definiranje siromaštva uglavnom se koriste podatci o osobnoj potrošnji kućanstava i pojedinaca s obzirom da se potrošnja smatra točnijom mjerom blagostanja od dohotka. Pogotovo zemlje u kojima je značajan udjel sive ekonomije moraju voditi o tome računa.

Osim navedenih problema definiranja linije siromaštva, postoji i problem definiranja jedinice promatranja. Jedinice promatranja mogu biti pojedinci ili kućanstva. Danas obično u statističkim prikazima postoje podatci i na razini pojedinaca i na razini kućanstava.

3.5. Siromaštvo energijom

Osim već navedenih pokazatelja siromaštva, u literaturi se pojavljuje i tzv. siromaštvo energijom. Ne postoji univerzalna definicija siromaštva energijom. Najčešće korištena i vrlo jednostavna definicija odnosi se na udjele troškova za energiju u troškovima ukupne potrošnje. Pri tome, uvažena je granična vrijednost koja se kreće u prosjeku između 10 od 15 posto troškova za energijom u ukupnim troškovima kućanstava iznad koje se nalaze kućanstva siromašna energijom. OECD je postavio benchmark s udjelom od 3 do 5 posto troškova za električnu energiju u ukupnim troškovima.

Da bi se utvrdilo i definiralo siromaštvo energijom na nekom području, potrebno je poznavati i proučiti više čimbenika koji utječu na potrošnju energije u kućanstvima. Osim analize ankete u kućanstvima, potrebno je poznavati i dodatne indikatore koji se odnose na gospodarske, klimatske, geografske karakteristike, zatim karakteristike samog energetskeg sustava te energetske usluge koje su na raspolaganju stanovništvu i razne druge.

Pojedine države izgradile su same svoje metodološke koncepte poimanja siromaštva energijom. Tako je, na primjer, u Mađarskoj siromaštvo energijom definirano ako su ispunjeni sljedeći uvjeti:

- da su mjesečni troškovi za energiju dosegili ili su veći od 35 posto ukupnog mjesečnog prihoda kućanstava
- da su troškovi za grijanje dosegili ili su veći od 20 posto ukupnog mjesečnog prihoda kućanstava
- ako prihod po članu kućanstva nije dva puta veći od najniže mirovine.

Kombinacija navedenih kriterija upućuje da su kućanstva koja su siromašna energetskom potrošnjom, ista kao ona s referencom minimalne mirovine koja imaju poteškoća s plaćanjem računa i kod kojih računi za grijanje imaju znatan udio u ukupnim troškovima.

Kompleksniji pristup utvrđivanju kućanstava koja su siromašna energetskom potrošnjom obuhvaća dodatne pokazatelje koji se odnose na osnovnu energetske potrošnju. U Škotskoj je siromaštvo energijom definirano kao razina pri kojoj kućanstvo mora potrošiti više od 10 posto svog prihoda za energiju kojom bi zagrijao stambeni prostor na adekvatni standard topline. Prema preporukama WHO (Svjetske zdravstvene organizacije) on glasi: temperatura u prostoriji u kojoj se boravi treba iznositi 21°C dok se u ostalim preporučuje 18°C.

Vrlo važno je naglasiti da se definicija siromaštva odnosi na činjenicu što bi kućanstva morala platiti za razliku od činjenice što stvarno plaćaju kako bi postigli odgovarajuće toplinske uvjete u stambenim prostorima. Također je uočena i prepoznata činjenica da se navedena definicija mora povremeno korigirati jer se javljaju slučajevi u kojima pojedinci provode više vremena kod kuće kao što su umirovljenici ili bolesne osobe. U Škotskoj je definirano da kućanstva u kojem su stanari u statusu radnog odnosa ili obrazovanja trebaju prosječno 9 sati grijanja dnevno, dok ostala kućanstava moraju imati osigurano grijanje za 16 sati dnevno.

Još je jedna metoda kojom se definira siromaštvo energijom i koja se uglavnom primjenjuje u zemljama u razvoju: utvrđivanje "linije siromaštva energijom" (*Energy Poverty Line*). Ona je jednaka prosječnoj potrošnji energije u kućanstvima čija ukupna potrošnja, uzimajući u obzir interval +/- 10 posto, manja od 1 USD/danu (*Purchasing Power Parity*), odnosno jednaka je s linijom siromaštva definiranom na temelju prihoda (*Income Poverty Line*) koja se koristi u međunarodnoj literaturi. Međutim, dogovoreno je

da se linija siromaštva energijom mora modelirati odnosno pomicati u ovisnosti prema klimatskim uvjetima, jer su u hladnijim zemljama troškovi održavanja adekvatne razine grijanja u kućanstvima znatno veći od zemalja s toplijom klimom. Dokazano je i da se otpornost na respiratorne bolesti naglo smanjuje ukoliko se u prostorima u kojima se boravi temperatura smanji ispod 16 °C.

Umirovljenici, mala djeca i djeca školske dobi mogu dakle, imati veće zahtjeve za dobrom kvalitetom grijanja i rasvjete u odnosu na ostala kućanstva.

Prepoznavanje energetske siromaštva kao posebnog stanja mora obuhvatiti i spoznaje o uzrocima siromaštva energijom. Tako, na primjer, siromaštvo energijom može biti posljedica, kako tehničkih nedostataka, slabe energetske efikasnosti stambenog objekta ili nemogućnošću pristupa zamjenskim energetske izvorima tako i ekonomskim uzrocima kao što su razina raspoloživih prihoda ili troškovi energenata. Ocjenjivanje siromaštva energijom zahtijeva stoga posebno usmjerene mjere kojima će se obuhvatiti sve strane postavljene probleme.

4. MODELI POTPORE ZA SIROMAŠNE GRAĐANE

Sljedeće poglavlje donosi pregled modela programa pomoći kategorijama domaćinstava sa niskim prihodima koji su trenutno na snazi kod raznih zemalja Europske unije. Ovaj prikaz je napravljen na temelju dostupnih informacija i ne može se smatrati kao prikaz svih socijalnih programa za skupine kućanstava sa niskim prihodima. Cilj ovog prikaza je utvrditi različite pristupe programima za siromašna domaćinstva s namjerom da se razviju preporuke za Republiku Hrvatsku.

4.1. Teoretski prikaz modela potpore

U izradi programa potpore socijalno ugroženim kategorijama kućanstava obično sudjeluje niz aktera: centralna vlada, regionalna i lokalna vlast, energetske subjekti, lokalne razvojne agencije, dobrovoljne organizacije i dr. Pojedinačne uloge i odgovornosti ovih organizacija (financiranje, izrada programa, implementacija programa) znatno variraju od područja do područja.

Mjere i strategije potpore kućanstvima s niskim prihodima mogu se klasificirati u dvije osnovne kategorije: mjere potpore prihodima i mjere potpore preko tarifnih sustava.

Mjere potpore prihodima kućanstava obuhvaćaju sve mjere koje su usmjerene prema individualnim mogućnostima potrošača da podmire minimalne potrebe za energijom. Oblici potpora prihodima kućanstava su sljedeći:

- direktna pomoć ili gotovinski transferi siromašnim kućanstvima
- kompenzacija troškova za energiju do određene granice potrošnje
- privilegije i subvencije formirane na temelju uvjeta stanovanja, povijesti bolesti, starosne dobi i slično
- povoljni načini otplate računa;

Modeli potpore prihodima kućanstvima vrlo su poželjni zbog toga što su usmjereni samo na prihode kućanstava, a ne na cijenu i stoga ne utječu na ekonomske i ekološke signale koje pokazuje račun za naplatu energije.

Modeli potpore preko tarifnih sustava uobičajeno se razvijaju i provode od vlasti (centralna, regionalne ili lokalne) koje ih ujedno i financiraju ili od samog energetskeg subjekta. S obzirom da su računi za naplatu energije u funkciji cijene i količine potrošene energije, vlasti i energetske subjekti obično pokušavaju smanjiti račune kućanstvima s niskim prihodima na način da smanje cijenu odnosno da smanje potrošnju. Mjere kojima se postižu prethodno navedeni ciljevi su sljedeće:

- korištenje subvencija za održavanje cijene energije u energetske subjektima nižim od ukupnih troškova
- izrada tarifnih struktura i postavljanje tarifnih razina na način da se omogući prelijevanje troškova između pojedinih sektora potrošnje, npr. kućanstvima od strane drugih potrošača ili kućanstvima s niskim prihodima od strane ostalih kućanstava; ovakve mjere postižu se uvođenjem "Lifeline" ili blok tarife
- formiranje socijalnih tarifa koje se primjenjuju kod posebnih kategorija domaćinstava koja su definirana kao domaćinstva s niskim prihodima.

Postoje i razni drugi modeli koji se mogu usmjeriti prema kućanstvima koja imaju niske prihode, kao što su:

- promocija mjera energetske efikasnosti kojima se promovira korištenje energetske efikasne građevinske materijala u kućanstvima
- niže priključne naknade i/ili fiksne naknade za siromašna kućanstva
- zabrana isključivanja zbog neplaćanja računa za siromašna kućanstva
- razvoj energetske infrastrukture u energetske siromašnim područjima i druge.

Ove mjere mogu se unutar jedne države provoditi zajedničkim, odnosno institucionalnim djelovanjem Vlade, nevladinih organizacija (NGO) te poduzeća koja se bave energetske djelatnostima. Mjere kojima se ublažava siromaštvo energijom zahtijevaju kombinaciju znatnih financijske resursa, dobro poznavanje samih potrošača, odnosno karakteristika potrošnje energije, prihoda kućanstava, karakteristika stambenih objekata i sl.

Sljedeća tabela pokazuje razinu utjecaja navedenih institucija na faktore koje je potrebno osigurati da bi se provele mjere smanjenja siromaštva energijom.

Tablica 1. Institucionalni okvir za provedbu mjera za smanjenje siromaštva energijom

	Vlada	NGO	Poduzeća
Financijske resursi	Visok	Nizak	Srednji
Suradnja s kućanstvima	Nizak	Srednje visok	Srednje visok
Tehnička stručnost	Nizak	Srednje visok	Srednji

Izvor: Lovei (9).

Autor Lovei (9) ocijenio je kriterije koji moraju biti zadovoljeni prilikom odabira mehanizma potpore siromašnima u opskrbi energijom, a ti mehanizmi moraju ispuniti sljedeće zahtjeve:

- obuhvatiti sve siromašne stanovnike
- pružiti potporu onima koji je zaista trebaju
- minimizirati nadoknadu troškova od vlade ili ovlaštenog poduzeća
- biti isplativ
- minimizirati prelijevanje cijena.

Mehanizmi koji su se pokazali dobri u praksi prema jednom kriteriju, nisu bili prihvatljivi kod drugog i obrnuto, a isto tako svi mehanizmi nisu primjenjivi niti jednako uspješni u svim zemljama ili poduzećima.

Raspon mjera koje su ranije prikazane mogu se svrstati u četiri osnovne skupine koje su opisane u sljedeća četiri potpoglavlja.

Tarifni modeli potpore kućanstvima s niskim prihodima

"Lifeline" ili blok tarifa najčešće je korišten model za smanjenje troškova za potrošenu energiju u tranzicijskim zemljama, a javlja se u formi od dva ili tri bloka tarifa.

Dvostruka blok tarifa vrlo je jednostavna. Sastoji se od niže tarife za energetske potrošnje ograničenu posebnim limitom. Obično je limit postavljen vrlo nisko i to na razini koja približno ocrtava minimalnu ili neophodnu potrošnju energije.

Trostruka blok tarifa uvodi treću, višu tarifu za energiju koja je potrošena iznad određene granice s ciljem smanjenja vrlo visokih potrošnji koja ponekad može biti i signal neefikasnosti, te kako bi promovirala primjenu energenta za pojedine namjene. Ova posljednja stavka vrlo je bitna u slučajevima kada se električna energija koristi za grijanje, a istovremeno je potrošaču na raspolaganju zamjensko gorivo, na primjer, prirodni plin.

Prednost "lifeline" tarife je što je transparentna, predvidljiva i vrlo ju je lako administrativno opravdati. Također, dobro pokriva područje, svatko tko koristi energent ima i koristi od "lifeline" tarife.

Međutim, to je ujedno i glavni nedostatak jer su veoma slabo usmjerene samo prema siromašnim kućanstvima. Iako doprinose poboljšanju života, odnosno dobrobiti siromašnih kućanstava, "lifeline" tarife mogu biti veoma neefikasne. One direktno narušavaju cjenovni sustav, a mogu rezultirati i efektom promicanja intenzivnijeg korištenja energenta koji je u normalnim uvjetima vrlo skup, odnosno da potrošači u konačnici prestanu koristiti optimalni energent za neku namjenu.

Sljedeći, vrlo bitan nedostatak koji donosi reducirana cijena energije za kućanstva je ta što energetske poduzeće ili Vlada mora osigurati povratne godišnje troškove za svako kućanstvo koje prima ili koje koristi nisku tarifu. Tarifni sustavi koji više godina sadrže "lifeline" tarifu, mogu uzrokovati znatne poteškoće poduzeću koje takav sustav primjenjuje a također i za siromašna kućanstva jer je ovakav model financijski nestabilan.

Popusti na cijenu energije i određene privilegije često se pojavljuju zajedno. Popusti se mogu primijeniti direktno na naplatnom računu što ga isporučuje opskrbljivač ili se mogu realizirati tijekom plaćanja računa na temelju posebnog jamstva ili potvrde od institucije ovlaštene za socijalnu skrb. Ovakve sheme često su administrativno komplicirane, te su podložne korupcijama ili lobiranju interesa od specijalnih skupina, koje također teže prema nejednakim distribucijskim pravilima. Teoretski, ukoliko administracija ima dobre informacije o siromašnim kućanstvima, popusti na energiju i privilegije mogu se dobro usmjeriti i iskoristiti, ali u praksi često nije tako. Energetski popusti i privilegije ne iskrivljuju cijene, ali imaju neželjeni povratni efekt kao što je neefikasna upotreba energije.

Međusektorske energetske subvencije često su netransparentne i indirektne. Na primjer, u zemlji koja je ovisna o ugljenu iz kojeg se proizvodi električna energija, subvencije za ugljen u obliku poticajnih isplata kojima se pojedini rudnici održavaju otvorenim, ima za posljedicu prividno smanjenje troškova proizvodnje električne energije. Ovakve subvencije pogađaju siromašne na svim razinama i područjima siromaštva.

Modeli potpore prihodima kućanstvima

Direktna kompenzacija troškova siromašnim kućanstvima za energiju do određene granice potrošnje je ciljane mjera koja zahtijeva dobru informaciju o kućanstvima koja će je koristiti. Međutim, ako se pretpostavi da je informacija o tim kućanstvima poznata, troškovi koje stvaraju ovakve kompenzacije znatno su niži od drugih mjera kojima se smanjuju troškovi za energiju, kao što je "lifeline" tarifa. Direktna kompenzacija ne narušava cjenovni sustav, ali može imati neželjeni povratni efekt. Na primjer, ukoliko se kompenzacija nudi samo za pojedina goriva, npr. električnu energiju, može biti administrativno komplicirana, nepredvidiva i podložna korupcijama.

Novčane isplate su programi slični mjerama direktne kompenzacije, ali nisu povezani s stvarnim troškovima za energiju. Tako, na primjer, u mnogim zemljama funkcionira mehanizam pružanja jednake socijalne mjesečne pomoći siromašnim kućanstvima koja ispunjavaju određene uvjete. Novčane isplate malo narušavaju cjenovni sustav u odnosu na novčane transfere, jer omogućuju korisnicima veću mogućnost samostalnog izbora načina na koji će novac iskoristiti kako bi poboljšali uvjete življenja i stanovanja. Na primjer, iskoristit će ga za nabavu hrane ili medicinske troškove. Međutim, administrativna provedba ovakvog programa zahtijeva znatno više informacija o kućanstvima nego ostali programi.

Smanjenje potrošnje intervencijama kod potrošača i uvođenjem mjera energetske efikasnosti

Metode smanjenja i upravljanja potrošnjom energije posljednjih su godina povećale pažnju zbog novih spoznaja o problemima vezanih uz zaštitu okoliša i utjecaja što ga stvara potrošnja energije. Smanjenje energetske potrošnje u siromašnim kućanstvima primjenom mjera energetske efikasnosti koje se odnose i na stambeni objekt i na uređaje koji se koriste, nudi potencijalna dugoročna rješenja koja mogu smanjiti izdvajanja usmjerena prema siromašnim kategorijama kućanstava, kao što je evidentirano u Latviji i Ukrajini (World Bank 2003).

Mjerama energetske efikasnosti koje su primijenjene u navedenim zemljama, troškovi za energiju smanjeni su u rasponu od 20 do 40 posto. Ove mjere stvaraju efekt koji je jednak ili veći u odnosu na prethodno opisane subvencije, a provode se uz niže troškove. Utjecaj ovih mjera može se uočiti vrlo brzo nakon njihove provedbe, kao što je smanjenje potrošnje električne energije.

Energetska efikasnost primjenjuje se u kućanstvima na temelju triju osnovnih financijskih i tehničkih rješenja:

- Niski troškovi – brtvljenje prozora i vrata
- Srednji troškovi – ugradnja termostatskih ventila za radijatore i izolacija
- Visoki troškovi – ugradnja novih sustava za grijanje i korištenje novih kućanskih uređaja.

Provedbu mjera energetske efikasnosti sprječavaju sljedeće barijere:

- nedostatak financijskih sredstava, jer uglavnom većina mjera energetske efikasnosti traži kapitalne troškove koji se mogu povratiti kroz relativno dugo razdoblje;
- nedovoljna podrška s državne razine te nerazumijevanje prednosti ovakvih akcija
- nedostatak mjerenja
- nedostatak spoznaja u javnosti o energetske efikasnim tehnologijama.

Primjeri u kojima su navedene mjere dobro prihvaćene, mogu se naći u Velikoj Britaniji i u drugim zemljama koje su obvezu smanjenja siromaštva energijom prebacile na poduzeća koja distribuiraju energiju. Ovakav postupak je opravdan jer poduzeća, daleko bolje nego sama država, poznaju potrošače zbog direktnog međusobnog kontakta. Štoviše, imaju i tehničke eksperte koji mogu pomoći kućanstvima da u svojim domovima provedu mjere energetske efikasnosti. Međutim, ovakve akcije mogu se realizirati samo u energetskim poduzećima koja su komercijalno stabilna te sposobna da se upuste u ovakve poslove. Ovu mjeru u zemljama s tranzicijskom ekonomijom vrlo je teško primijeniti, ne samo zbog nedostatka financijskih sredstava već i zbog neznanja te nedostatka podrške.

Sve navedene mjere moraju biti u skladu s propisima i podržavane od sustava socijalne zaštite najugroženijih kategorija stanovništva i njihovih potreba. Isto, moraju biti i popraćene mjerama poboljšanja građevinskih standarda kojima se postiže bolja kvaliteta stanova, te minimalnih standarda energetske efikasnosti pojedinih kućanskih uređaja.

Razvoj infrastrukture i druge mjere

Unaprjeđenje energetske infrastrukture uvelike doprinosi svim potrošačima na nekom promatranom području. U ovisnosti o pojedinim demografskim karakteristikama ova mjera može i ne mora biti usmjerena samo prema siromašnima. Jedinstvena infrastruktura može poslužiti kako bi se ujednačili troškovi za energiju na području cijele države, ali također može sadržati skriveno prelijevanje troškova prema ruralnim područjima te ostalim rijetko naseljenim područjima.

Postoji mišljenje da se ne bi trebali primjenjivati postupci isključivanja siromašnih kategorija kućanstava iz opskrbnih energetskih sustava zbog neplaćanja računa za isporučenu energiju. Mnogi eksperti iz područja socijalne skrbi smatraju da bi se procedure iskapćanja trebale provoditi pravedno nudeći, npr. siromašnim kućanstvima, modelirani vremenski plan plaćanja računa.

4.2. Energetski programi potpore kućanstvima s niskim prihodima u EU

Zemlje Europske unije imaju razgranate modele pomoći kojima se određenim socijalnim kategorijama stanovništva omogućuje korištenje energije kako bi postigli minimalno potrebni životni standard. Uglavnom, briga za ugrožene u većini zemalja u ovlasti je vladinih ureda za socijalnu skrb i lokalnih centara koji u skladu s posebnim zakonima pružaju socijalnu pomoć.

Socijalne tarife za energiju primjenjuju se u nekoliko zemalja. Belgija ima socijalnu tarifu za plin (6) i za električnu energiju, dok Francuska, Grčka, Italija i Latvija imaju socijalnu tarifu samo za električnu energiju (3).

Sve više se primjenjuju i promoviraju projekti energetske efikasnosti i korištenja obnovljivih izvora energije.

Organizirani model potpore pomoći socijalno ugroženim kategorijama kućanstava u području energetike predstavlja višegodišnji program "*Intelligent Energy Europe*" koji je pokrenut 2003. godine kao potpora realizaciji energetske strategije Europske unije na način kao što je to opisano u Zelenoj knjizi "Energetika", Zelenoj knjizi o energetskej efikasnosti, Bijeloj knjizi o transportu te drugim direktivama Zajednice. Cilj programa je pružiti podršku održivom razvoju u kontekstu energetike pružajući istovremeno doprinos postizanju temeljnih ciljeva energetske opskrbe, konkurencije i zaštite okoliša.

Program pokriva četiri osnovna tematska područja, odnosno predstavlja integraciju energetske programa koji su realizirani do 2003. godine. To su: SAVE program koji obuhvaća promociju energetske efikasnosti, ALTENER za promociju i korištenje novih, obnovljivih izvora energije, STEER kao potpora inicijativama koje se odnose na sve aspekte transporta i COOPENER za promociju obnovljivih izvora energije i energetske efikasnosti u zemljama u razvoju.

Navedena četiri tematska područja razrađena su u okviru godišnjih programa IEE koji se izvode preko tzv. "ključne vertikalne akcije". Međutim, osim vertikalnih akcija IEE program obrađuje i tzv. horizontalne aspekte razvoja energetike na lokalnom i regionalnoj razini. U okviru IEE programa u 2006. godini ukupno je bilo definirano 17 ključnih akcija, i prvi put se je u okviru SAVE potprograma programa pokrenula ključna akcija pod nazivom: "Unaprjeđenje socijalnog udomljavanja".

Prema potprogramima (vertikalnim akcijama i horizontalnim akcijama), definirane su sljedeće akcije unutar IEE programa:

Vertikalne akcije

- SAVE: razvoj uspješnih programa u zgradarstvu, unaprjeđenje socijalnog udomljavanja, inovativni pristupi u industriji, energetske efikasna oprema i proizvod
- ALTENER: električna energija iz obnovljivih izvora, toplina iz obnovljivih izvora, primjena obnovljivih izvora energije u malim razmjerima, alternativni izvori energije za transport
- STEER: strategije za efikasno korištenje energije u transportu, razvoj i edukacija lokalnih energetske agencija u području transporta
- COOPEN: potpora zemljama u razvoju.

Horizontalne akcije

- Održive energetske zajednice
- "Misli globalno, djeluj lokalno"
- Mehanizmi financiranja i poticanja
- Monitoring i ocjena.

Razvoj i povijest zbrinjavanja socijalno ugroženih kategorija kućanstava znatno se razlikuje u pojedinim zemljama Europske unije, zemljama Jugoistočne Europe i zemljama kandidatima. U nekim zemljama, zbrinjavanje socijalno ugroženih kategorija kućanstava bila je ili je i sada zadaća lokalnih vlasti, dok se u drugim zemljama socijalno zbrinjavanje rješava pomoću privatnih inicijativa. Uvažavajući ove posebnosti, socijalno udomljavanje za ovu ključnu akciju definirano je na jednostavan način: izgradnja adekvatnih stambenih

prostora za jednu obitelj ili više obitelji s niskim prihodima. U Europskoj uniji EU-15 trenutno postoji 2,5 milijuna socijalnih stanova, proširenje Unije svakako je uzrokovalo i povećanje toga broja.

Posljednjih godina mnoštvo EU, nacionalnih, regionalnih i lokalnih inicijativa jasno su pokazale da se održive nisko energetske građevine mogu izgraditi bez znatno većih troškova u odnosu na konvencionalne zgrade. Kada se u obzir uzme vremenski tijek povrata troškova (*life-cycle costs*), troškovi se čak mogu smatrati i manjima. Temeljem ovih spoznaja i svjesnosti značenja "siromaštva energijom", povećanja komfora, unutarne kvalitete zraka i kvalitete života korisnika socijalnih stanova, izrada novih i rekonstrukcija postojećih socijalnih stanova u objekte niske energetske potrošnje može donijeti višestruku korist. Trenutno, postoji više iskustva kod građenja novih socijalnih stanova nego kod obnove starih, ali posljednjih su godina neke zemlje pokrenule opsežne programe za efikasnu obnovu socijalnih stanova.

Da bi se ubrzale aktivnosti poboljšanja socijalnih stanova, potaknuta je inicijativa za primjenu energetske efikasnosti. Ova akcija ima četiri tematska područja: podizanje razine svijesti, edukacija i osposobljavanje, razrada financijskih mehanizama, napredna integrirana rješenja, legislative i institucionalne promjene.

Unutar ovih ciljanih područja, prioriteti IEE projekata su sljedeći:

- Podizanje razine svijesti, edukacija i training: ovi ciljevi usmjereni su prema lokalnim zajednicama, financijskim institucijama, udrugama (tenants) i građevinskim tvrtkama, dobrovoljnim sporazumima i akcijama koje se odnose na poboljšanje ponašanja prema energetske potrošnji.
- Izrada financijskih shema: modeli koji su usmjereni prema izvođačima ili vlasnicima (steakholders) socijalnih stanova u cilju obnove već postojećih.
- Napredna integrirana rješenja za obnovu: razvoj sektora socijalnog udomljavanja koji će poticati racionalno korištenje energije, integraciju obnovljivih izvora energije kao i uvažavanje ciljeva razvoja u sektoru transporta. Razvoj metoda temeljenih na "least-cost" metodi obnove socijalnih stanova, adaptacija prema lokalnim ekonomskim kapacitetima.
- Pravne i institucionalne promjene: akcije s ciljem uklanjanja barijera u postojećem pravnom i/ili institucionalnom sektoru.
- Izmjena dobre prakse vezane uz organizacijske vještine i uključivanje poduzetnika (steakholders-a) u cilju poboljšanja izvedbe.

Očekivani rezultati:

- Doprinos temeljnim ciljevima strategija EU, posebno povećanju energetske gradnje u socijalnim zgradama.
- Unaprjeđenje znanja o problemima povezanim s obnovom socijalnih stanova u skladu s odgovarajućim rješenjima.
- Primjeri i diseminacija uspješnih energetski inteligentnih rješenja usmjerenih prema socijalnom zbrinjavanju.

Nova strategija za integriranu obnovu u svrhu poboljšanja energetske karakteristika socijalnih stanova (NIRSEPES)

Cilj projekta NIRSEPES je razviti integriranu strategiju za energetske obnovu socijalnih stanova u Europskoj uniji, na lokalnoj/regionalnoj razini, u svrhu poboljšanja ener-

getske i posebno toplinske izolacije za najmanje 30 posto. Ovi ciljevi projekta provode se na sljedeći način:

- Provedbom temeljnih analiza (karakteristika zgrade, potreba za obnovom i sl.) za razne modele socijalnog udomljavanja.
- Proučavanjem svih postojećih tehničkih rješenja za adaptacije socijalnih stanova i analiziranjem njihove troškovne isplativosti.
- Uspostava lokalnog foruma koji će okupiti sve lokalne aktere na lokalnoj/regionalnoj razini (javnu administraciju, udruge socijalnog udomljavanja, udruge vlasnika stanova, stanovništvo i sl.).
- Potporom za izradu modela shema financiranja (i za javni i za privatni sektor).
- Razvoj mjera za podizanje razina svijesti, edukacija i obuka.

Projekt je pokrenut u siječnju 2006. godine, a planirani rok završetka je prosinac 2007. godine. Iako projekt još nije završen, očekivani zaključci su sljedeći: raznolikost situacija vezanih uz socijalno udomljavanje u Europi i općenito u regijama koje se promatraju u okviru projekta, uzrokuju poteškoće u pronalaženju zajedničkih rješenja, međutim uz fleksibilan integrirani pristup očekuju se obećavajući rezultati. Uključivanje aktera na lokalnim/regionalnim forumima od samog procesa ključni je faktor u cjelokupnom procesu.

Rješavanje prepreka socijalnom udomljavanju (TACKOBST)

Projekt TACKOBST okuplja profesionalne udruge iz sektora socijalnog udomljavanja i tvrtke za socijalno udomljavanje iz četiri europske zemlje: Francuske, Njemačke, Italije i Bugarske. Cilj projekta TACKOBST je identifikacija temeljnih prepreka s kojima se susreću tvrtke (stakeholders) za socijalno udomljavanje kada se susreću s planovima energetske efikasnosti. Ovakva rješenja će testirati partner i valorizirat će Unija u smjeru svih aktera (stakeholders). Ovaj projekt se suočava s pravnim, financijskim, tehničkim, socijalnim i kulturnim preprekama i usmjeren je prema relevantnim primjerima dobre prakse.

Energetski inteligentna edukacija za obnovu socijalnih stanova (EI-Education)

Program EI-Education razvija edukacijski programa i vodič za tvrtke koje se bave socijalnim udomljavanjem, lokalne zajednice i udruge vlasnika stanova s namjerom da im pomognu u provedbi energetske inteligentnih adaptacija – s namjerom uštede najmanje 30 posto energije u odnosu na stanje obnove.

Edukacijski se program sastoji od "mješovitog učenja" – kombinirajući edukaciju kao i e-obuku i praktične primjere. Edukacijski program je prilagođen situaciji u pojedinim zemljama. U pripremi je posebna platforma za internet s vodičem, e-obukom i programima za edukaciju.

Projekt je preliminarno prikupio 60 najboljih primjera iz prakse s područja čitave Europe kao osnovu za razvoj EI-edukacije.

ZAKLJUČAK

Siromaštvo većeg ili manjeg dijela stanovništva neke zemlje prepoznato je kao jedan od prioritarnih problema ekonomske politike. Udio siromašnih građana nastoji se smanjiti različitim programima i strategijama. Među najpoznatije strategije svakako spada Lisabon-

ska strategija koju je donijela EU 2000. godine. Ona je jedan od temelja za smanjenje broja siromašnog stanovništva EU koje je 2002. godine iznosilo oko 15% ukupnog broja stanovnika. Tijekom proteklih desetljeća EU je razvijala različite pristupe identifikacije i analize siromaštva da bi se kvantificirao stvaran broj siromašnih kao polazna pretpostavka za borbu protiv siromaštva.

Pokazatelji siromaštva se definiraju na različite načine, ali im je cilj isti: definirati je li neko kućanstvo siromašno ili nije. Kod međunarodnih poredbenih analiza siromaštva vrlo često se koriste istraživanja međunarodnih institucija kao što je Svjetska banka. Kod definiranja nacionalne linije siromaštva bitna je prosječna razina blagostanja u društvu kao i način raspodjele tog blagostanja među pojedincima i socijalnim grupama. Unutar ukupne analize siromaštva javila se potreba za analizom minimalnih potreba u kućanstvima za energijom. Osnovni izvor takvih podataka su ankete o životnom standardu i anketa o potrošnji kućanstava.

Kod definiranja siromaštva energijom, najčešće se koristi mjera o udjelu troškova za energiju u troškovima ukupne potrošnje. Kućanstva koja imaju taj udio veći od 15 posto, smatraju se siromašnima energijom. OECD je postavio banchmark s udjelom od 3 do 5 posto troškova za električnu energiju u ukupnim troškovima. Da bi se pomoglo takvim kućanstvima, razvijene su različite mjere potpore kućanstvima: potpore prihodima kućanstvima ili potpore preko tarifnih sustava. Vrlo važno za smanjenje siromaštva energijom je dobro organizirani institucionalni okvir za provedbu navedenih mjera. U razvijenim člancima EU se sve više primjenjuju projekti energetske efikasnosti i korištenja obnovljivih izvora, a napušta se socijalna politika u okviru tarifnih sustava, dok u tranzicijskim zemljama još uvijek dominira upravo taj oblik potpore kućanstvima. Također se razvijaju različite vertikalne i horizontalne akcije definirane pojedinim programima. Istovremenom primjenom različitih programa moguće je smanjiti kako ukupno siromaštvo tako i siromaštvo energijom.

U Hrvatskoj se socijalna politika potpore kućanstvima siromašnim energijom uglavnom provodi preko cjenovne politike u energetske sektoru. Ostale mjere i strategije koje se primjenjuju u EU u fazi su pripreme za implementaciju.

LITERATURA

1. An agenda of economic and social renewal for Europe, European Commision, Lisbon, 03/ 2000
2. Baker W., Starling G., Predicting fuel poverty at the local level, Final report on the development of the Fuel Poverty Indicator, Centre for sustainable energy, Bristol, April 2003.
3. Electricity prices: Price systems 2004, Methods and nomenclatures, European Communities, Luxemburg, 2005.
4. Energija u Hrvatskoj, Godišnji energetski pregled, Republika Hrvatska, Ministarstvo gospodarstva, rada i poduzetništva, niz izdanja od 1994. do 2006.
5. Fankhauser S., Tepic S.: Can poor consumers pay for energy and water? An affordability analysis for transition countries, European Bank for Reconstruction and Development, London, May 2005.

6. Gas prices: Price systems 2004, Methods and nomenclatures, European Communities, Luxemburg, 2005.
7. Internetske stranice EU ureda za statistiku – EUROSTAT
<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/>
8. IPA & EBRD: Power Sector Affordability in South East Europe; November 2003.
9. Lovei L. at all: Maintaining Utility Service for the Poor: Policies and Practices in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union, Washington, The World Bank, 2000.
10. MISSOC: Mutual information system on social protection, Social protection in the Member States of the European Union, of the European Economic Area and in Switzerland, Situation on 1 May 2004, European Communities, Luxemburg 2004.
11. Nelson, J. M., (1998.), Poverty, Inequality, and Conflict in Developing Countries, Project On World Security Rockefeller Brothers Fund, <http://www.rbf.org/pdf/poverty.pdf>
12. Spoor, M., (2003.), Inequality, Rural Poverty and Conflict in Transition Economies, Centre for the Study of Transition and Development (CESTRAD)
13. The Continuity of Indicators, Social Protection: Expenditure and Receipts, Data 1994 – 2002, EC 2005.
14. www.ebrd.org